

Anarquisme o anarquismes? La història d'un desplegament revolucionari heterogeni, 1930-1938

Susanna Tavera*
Universitat de Barcelona

Rebut 17 maig 2011 · Acceptat 20 juny 2011

RESUM

Aquest treball planteja l'estudi de l'anarquisme durant la Segona República i la Guerra Civil espanyola situant-se alhora dins el marc de les principals i més recents aportacions historiogràfiques sobre aquest tema. Es planteja la distinció entre militància anarquista i afiliació als Sindicats Únics de la CNT; els decisius i molt significatius lligams entre militància i àmbit territorial local i regional, sobretot als països de parla catalana o fins i tot en l'àmbit estatal; el paper que la premsa va tenir en un moviment que feia bandera de la seva aversió ideològica respecte a la política, i, alhora, la significació que l'anomenat «grupisme» llibertari va tenir per a la militància faista, però també per a la militància i els dirigents pròpiament dits anarcosindicalistes dels Sindicats Únics. Manté, finalment, que els dirigents anarcosindicalistes i/o anarquistes pertanyien a «grups d'afinitat» que es definien en funció de les tasques que s'atribuïen a si mateixos, però assumint que podien incorporar-se o pertànyer a més d'un grup en funció d'«amistats» militants i especialitzacions que podien ser les estrictament sindicals, i que podien incloure també les de «l'acció» àcrata o les estrictament culturals —teatrals, periodístiques o d'*infra-littérature*—. Cal assenyalar, però, que l'heterogeneïtat de formes militants no implicà l'existència d'«anarquismes», ja que la unitat s'assegurà a través de variades formes de solidaritat i coordinació, fins i tot mitjançant els anomenats «judicis d'honor».

PARAULES CLAU: anarquisme, anarcosindicalisme i moviment llibertari, sindicats i grups anarquistes, obrerisme, cultura, propaganda anarquista

L'heterogeneïtat morfològica —que no pas ideològica— de les militàncies individuals i col·lectives al moviment llibertari obre una necessària multiplicitat de perspectives a un treball que, com aquest, vol situar-se dins el marc del conjunt d'aportacions historiogràfiques que s'han plantejat el seu estudi recentment o no tan recentment. El tema s'ha enriquit de manera evident i gairebé dia rere dia en la mesura que la historiografia social ha assumit alguns aspectes de la història del l'anarquisme des d'una perspectiva menys ideològica i/o política o més sociològica i alhora crítica i innovadora. Des dels darrers anys de la dècada del 1990 i sobretot a la del 2000, aquesta actitud ha mostrat visibles línies d'inflexió i en recents estudis sobre el protagonisme de la violència en la política espanyola s'han incorporat perspectives no militants de la «neteja revolucionària» que grups d'incontrolats anarquistes i patrulles de control protagonitzaren de manera especial a la rereguarda catalana durant els primers mesos de la Guerra Civil espanyola.

Com diu un recent article periodístic, aquest és un «aspecte molt sensible que no havia aparegut mai amb tanta claredat a la llum pública.»¹ A més a més, així sembla obrir-se pas a la inclusió del tema «anarquisme i anarquistes» a les ullades analítiques que de manera crítica tracten de la història catalana, unes aportacions que si bé no podem qualificar de totalment noves, tampoc no havien proliferat ni havien estat gaire característiques fins ara.²

Si més no, caldrà trencar aquí i en aquest cas concret, el de la violència, l'opció tantes vegades adoptada en anteriors estats de la qüestió de defugir la intrahistòria de l'anarquisme o el pes de la pròpia historiografia anarquista en aquests treballs. En altres temes i sobretot deixant de banda la cronologia de la Guerra Civil, això seria impossible si la perspectiva continués essent la de considerar aquests esdeveniments com si haguessin ocorregut dins d'una campana de vidre i al marge de la vida política. De qualsevol manera, la referència a una campana de vidre no és certament la més apropiada. Historiadors i historiadores simpatitzants amb la militància àcrata o directament llibertaris acostumen a incorporar una única perspectiva de l'exterior o de la política, la de la repressió governamental exercida contra militants i organitzacions anarquistes. El

* **Adreça de contacte:** Susanna Tavera i Garcia. Departament d'Història Contemporània, Facultat de Filosofia i de Geografia i Història, Universitat de Barcelona. Montalegre, 6. 08001 Barcelona. Tel. +34 934 037 801.
E-mail: tavera@ub.edu

2008, coincidint amb les iniciatives editorials que acompanyarien la commemoració històrica de la Setmana Tràgica del 1909, José Luis Gutiérrez Molina, un autor conegut per les seves anteriors aportacions a la història de l'anarquisme gadità, publicà *El Estado frente a la Anarquía*, un treball sobre les persecucions i els sonadíssims judicis incoats contra anarquistes en diferents etapes de la història contemporània.³ Es tractava d'un recorregut que l'autor continuava considerant desconegut pel públic tot i l'abundant bibliografia editada ja sobre aquest mateix tema i, per tant, un bon exemple del pes repetitiu d'aquestes perspectives (la inclusió del polèmic i molt periodístic «cas Scala» era de fet la novetat més visible).⁴

SOLS UNA HISTÒRIA POLÍTICA DEL MOVIMENT OBRER ANARCOSINDICALISTA?

El 1930 —potser com a resposta a l'abrupta fi de la dictadura primoriverista i a l'inici de la darrera crisi de la monarquia alfonsina, o coincidint-hi—, les preocupacions dels principals militants anarcosindicalistes o dirigents de la CNT catalana convergiren amb les d'importants dirigents de l'esquerra catalana per preguntar-se pel futur dels Sindicats Únics que fins a l'estiu d'aquell mateix any encara romandrien desmantellats com a conseqüència de la decisió política i judicial de la primavera del 1924. Sense la capacitat de mobilització i organització obrerista que les regionals cenetistes havien assolit rere la creació el 1918 dels Sindicats Únics, el futur de la política d'esquerres i la creació d'un ampli suport entre treballadors i camperols —segons els casos— era una incògnita no sols a Catalunya, sinó també i per extensió arreu dels països de parla catalana de l'Estat espanyol.⁵ No obstant això, contra tot pronòstic i fins i tot contra els dels militants anarcosindicalistes —que eren els més optimistes—, la CNT ressorgí de les seves pròpies cendres després de l'agost del 1930 com si d'un ocell Fènix es tractés. Però els Sindicats Únics mai no arribaren, ni llavors ni durant els mesos d'eufòria que seguiren la proclamació de la República —l'anomenada lluna de mel dels anarquistes amb el règim que enderrocà la monarquia—, als nivells d'afiliació obrera que el *boom* econòmic de la Primera Guerra Mundial havia aconseguit com a mínim fins a l'any 1919. Tots tres elements —l'impuls econòmic, el canvi d'organigrama sindical i l'impacte d'unes mobilitzacions sindicals que sobrepassaren els àmbits urbans— aconseguien als anys 1918-1919 un creixement espectacular dels treballadors afiliats a la Regional catalana de la CNT i també a la valenciana o a la baleàrica. Si donem per bones les informacions de la CNT mateixa, aquesta afiliació havia ultrapassat el 1919 i a les principals comarques industrials de Catalunya els percentatges de la població activa i incloïa destacades incorporacions camperoles. El 1931, en canvi, l'afiliació catalana es mantingué clarament per sota dels nivells d'afiliació del 1919 i mai no es recuperà plenament de la crisi que els anomenats «anys de plom» i la dictadura de

Primo de Rivera desencadenaren de manera successiva i inexorable.⁶ A Mallorca, la República significà per als Sindicats Únics de la CNT un veritable moment d'expansió en termes globals i també comparatius, però sempre en clara competència amb els socialistes de la UGT, que era la sindical majoritària.⁷ Per la seva banda, els Sindicats Únics del País Valencià també es reorganitzaren als anys 1930-1931 i, aprofitant la tradició sindical precedent, col·locaren la Regional valenciana rere els catalans i els andalusos, o sia, en el tercer lloc del conjunt estatal.⁸

La vitalitat i la capacitat hegemònica dels Sindicats Únics aconseguiren captar l'atenció política de l'esquerra catalana durant els anys republicans i des de les darreres dècades del franquisme la de la historiografia i, en especial, la dels estudis sobre el moviment obrer català, que foren pioners en la història social espanyola. Però la crisi que als anys 1980 afectà els paradigmes i els convenciments de la història del moviment obrer tingué un clar reflex en els treballs sobre el moviment obrer anarcosindicalista que optaren per la diversificació d'unes perspectives que fins llavors havien estat prioritàriament les de la història política de les organitzacions obreres.⁹ Els qui a casa nostra i també des de Madrid reclamaren renovació, ho feren sota la influència confessada de l'obra capdavantera del marxista revisionista britànic Edward P. Thompson, però també sota una tímida influència de la *People's History* que des de l'*History Workshop Journal* encapçalava Raphael Samuel.¹⁰ Però aquí els temes encara per plantejar eren tants, que no s'aconseguí una voluntat manifesta d'abandonar l'estereotip de la història política del moviment obrer i el que substituï els estudis excessivament militants anteriors fou una història igualment compromesa amb l'antifranquisme, però més fonamentada en la recerca universitària i sobretot sortida d'àmbits professionals o en camí de professionalització. Fins llavors es compendia la història política dels Sindicats Únics o de la CNT emmarcant-la en la de les centrals sindicals i els partits polítics obrers, cosa que vol resumir-se en aquest assaig amb la tossuda referència a la història política de la CNT i de la UGT o del PSOE i altres partits polítics obrers.¹¹ A partir de llavors, l'atenció se centrà, en canvi, en l'anàlisi de les militàncies i les afiliacions amb la ben visible intenció de distingir entre totes dues realitats històriques. Mentre que la militància s'identificava per les seves posicions ideològiques àcrates, l'afiliació es caracteritzava per la incorporació als Sindicats Únics de la CNT perquè creien que eren la seva presència i la seva acció reivindicativa les que col·locaven aquesta sindical obrera en millor situació per a defensar les aspiracions i els interessos obrers de Catalunya, del País Valencià o de les Illes. Sense anar més lluny, han estat alguns militants llibertaris els encarregats d'assenyalar que l'afiliació als Únics no era incompatible amb altres posicionaments polítics i que «des del 1931 podien repartir [i de fet repartien] els obrers de Catalunya les seves preferències militants entre els sindicats de la CNT i l'ERC de Macià i Companys o altres sectors polítics més o menys reformistes i/o revolucionaris.»¹²

Ja hem avançat que l'afiliació obrera a la CNT disminuï al llarg dels anys republicans. Per exemple, els sindicats de la CRT catalana sols aconseguiren situar la seva afiliació el 1931 pels volts de les dues terceres parts de la del 1919, i el 1936 arribarien a aplegar tan sols menys de la meitat dels del 1931.¹³ A València, la reorganització i represa de l'activitat sindical de la CNT s'inicià igualment l'estiu del 1930 amb l'horitzó d'expandir la presència dels Sindicats Únics a les localitats on havien estat inexistents fins llavors. El 1931, tot i que la reorganització havia estat i seria més lenta que la de Catalunya, la CNT valenciana comptava amb una afiliació obrera que la situà en la tercera posició de l'Estat rere les de Catalunya i Andalusia. Però a València també hi hagué un retrocés que després del 1932 seria equivalent a una quarta part de l'afiliació obrera que els Sindicats Únics deien tenir el juny del 1931 quan se celebrà a Madrid el congrés extraordinari de la CNT.¹⁴ Arreu, a Catalunya i a València, l'afiliació obrera a la CNT disminuiria a continuació com a conseqüència d'un complicat procés en el qual foren presents, amb formes i influències diverses, la crisi econòmica dels anys 1930, les divergències sindicals i, de manera gens equilibrada pel que fa al conjunt, el complicat procés d'insurreccionalisme anarquista i repressió governamental. El congrés de la CNT a Madrid el juny del 1931, seguit pel de la Confederació Regional del Treball (CRT) catalana d'agost i el de la valenciana de desembre, recolliren la tensió entre els anarcosindicalistes més moderats, partidaris de reforçar l'expansió dels sindicats confederals, i els anarquistes més radicals, defensors d'un insurreccionalisme revolucionari i gairebé immediat que hom identificava amb la FAI (Federació Anarquista Ibèrica). La tensió esclatà el 1932 i escindí la CNT rere l'aixecament de l'Alt Llobregat del desembre del 1932. El Sindicat Mercantil de Barcelona i altres d'afins, expulsats l'agost d'aquell mateix any, anaren amb els comunistes del BOC i la Federació Local de Sabadell impulsà uns Sindicats d'Oposició anarcosindicalista, amb el suport de Mataró (Joan Peiró), Badalona, Igualada, Manresa i Valls. Al País Valencià, el pes de l'oposició estigué a València ciutat i a Alcoi.¹⁵

Els nivells de militància anarquista, que no pas d'afiliació sindical, es mantingueren, en canvi, indemnes o fins i tot es radicalitzaren des dels mateixos anys 1932-1933 quan els grups anarquistes situats en posicions capdavanteres de la CNT gestionaren un insurreccionalisme paral·lel a l'enduriment de les lluites estrictament sindicals, un insurreccionalisme que, a més, va ser paral·lel al replegament de les opcions anarcosindicalistes més moderades que davant el desafiament insurreccional àcrata forçarien la creació d'una minoritària Federació Sindical Llibertària. Les dissensions entre els uns i els altres, els anomenats «trentistes» i els radicals identificats per la societat catalana com a «faistes», no alteraren les possibilitats de l'hegemonia anarcosindicalista en l'obrerisme català, però sí que serviren per a evidenciar el pes que en el conjunt del moviment tenia la militància «grupal» anarquista o anarcosindicalista, un dels temes menys estudiats encara avui.

No fa pas gaire que en ocasió del centenari de la creació de la CNT, un conegut diari català assenyalava que «el relat de la pràctica llibertària continuava pendent», tot i l'amplíssima bibliografia que hi ha disponible sobre la història de l'anarquisme.¹⁶

Malgrat que el «grupisme» militant àcrata —un tema pràcticament verge— s'ha considerat sempre relacionat de forma directa i exclusiva amb la FAI, cal recordar aquí que els grups constituïen la realitat organitzativa bàsica de l'heterogeni mosaic llibertari.¹⁷ No tractarem, per tant, d'establir si el creixent antirepublicanisme confederal derivava del lideratge de la FAI o dels seus grups d'acció —el 1931, Los Solidarios ni tan sols s'havien integrat a la Federació Anarquista i Joan Peiró, en canvi, sí que hi pertanyia— o si, al contrari, provenia d'una radicalització sindical espontània pròpia d'un temps de crisi econòmica i de millores obreres desateses que l'arribada de la República havia radicalitzat. Tampoc no tractarem de dibuixar un *who's who* de l'insurreccionalisme anarquista antirepublicà.¹⁸ Es tracta tan sols d'assenyalar que els anomenats «grups d'afinitat» anarquista constituïen la peça fonamental del mosaic llibertari des d'abans de ser creada la FAI i que el «grupisme» arribava transversalment o verticalment, segons els casos, a tots els nivells de militància, per descomptat als de la Federació Anarquista Ibèrica i les Joventuts Llibertàries, però també als dirigents sindicalistes més veterans i reconeguts de la CNT i, durant la Segona República, als comitès insurreccionals o de «defensa confederal», una de les novetats orgàniques més destacades del període i, per raons òbvies, molt menys públiques o visibles. Malgrat que la importància del Comitè Nacional s'argumentava en funció de la seva naturalesa superior a la de tots els nuclis o comitès esmentats, el seu funcionament sempre va lligar-se a hegemonies «grupals» exercides a determinades realitats territorials i habitualment a la catalana, sense dubte, la més important.

L'amplitud i la varietat militant no impedí, però, que aquesta realitat es fonamentés en el nivell «micro» sovint inconnex i fraccionat i per descomptat allunyat de la uniformitat que pressuposen les històries del sindicalisme confederal i, també, la dels implícits projectes polítics obreristes mai reconeguts com a tals per efecte del pes ideològic amb què —segons argumentem ací— l'apoliticisme predominà en la historiografia anarquista. A més, el que aquí anomeno «contagi apolític» exercit per aquesta historiografia fonamentalment ideològica també ha tingut efectes tan importants com ignorar les dinàmiques «macro» i «micro» de la militància àcrata. A nivell «macro», s'ha suposat que l'apoliticisme confiava de manera exclusiva en la força de la «rebel·lia primitiva» que amb voluntat comparativa respecte a altres moviments socials de l'àrea mediterrània estudià l'historiador marxista britànic Eric J. Hobsbawm.¹⁹ Com és obvi, una cosa és que l'anomenada «rebel·lia primitiva» caracteritzés la militància dels anarquistes andalusos i una altra que no existís més projecte global que la mil·lenarista destrucció de l'Estat i la subsegüent eliminació de les seves forces repressi-

ves. En efecte, el frenètic i obsessiu ritme de creació de regionals de la CNT manifesta molt més que la voluntat d'aprofitar les sinergies dels nuclis obreristes no socialistes i/o republicans preexistents a Catalunya o a València. I, de fet, les regionals de la CNT constataren l'existència d'un esquema territorial que obeïa sobretot a objectius d'inspiració federal i constituïen un veritable projecte polític revolucionari.

La refundació de la CRT catalana el 1918 havia marcat l'inici d'un procés d'expansió dels Sindicats Únics per tot Espanya. Però també el de la construcció d'un conjunt territorial integrat per regionals que havien de cobrir la totalitat de l'Estat. Les dificultats del procés feren que sols en part poguéssin beneficiar-se del *boom* econòmic de la Primera Guerra Mundial, i el deixaren incomplet les crisis econòmica i política dels anomenats «anys de plom», de manera que quan arribà la dictadura de Primo de Rivera sols existien les regionals de l'arc mediterrani —la d'Andalusia, anterior fins i tot a la catalana, la del Llevant o valenciana i la de les Balears— i les del nord peninsular —la de Galícia, la d'Astúries, la del Nord i la d'Aragó—. ²⁰ Es tractava d'un procés que era fruit de decisions polítiques anarcosindicalistes i que com a tal es complementaria rere la proclamació de la Segona República amb la creació de la Regional del Centre i la de les Canàries. ²¹ Tot i que l'inici del període republicà ha estat estudiat des d'altres perspectives, és evident que els dirigents anarcosindicalistes també sentiren la necessitat de completar la presència territorial de la CNT arreu de l'Estat i d'utilitzar aquest mitjà com a resposta específica a la convocatòria de Corts Constituents: enfront de la democràcia burgesa, l'alternativa revolucionària dels obrers apolítics. En efecte, les regionals eren considerades l'*andamio* o marc alternatiu capaç de substituir l'Estat democràtic en un sentit veritablement federal i allunyat del seu poder coercitiu. A més, la regionalització sindical era l'expressió d'una futura societat corporativa i no democràtica en la qual la producció i la distribució passarien a mans dels treballadors manuals, que constituïen la base organitzativa de la CNT.

És el pes de la realitat «micro» en el moviment llibertari allò que atorga un lloc historiogràfic destacat als treballs de l'especialista en història de l'urbanisme social José Luis Oyón, que ha plantejat l'existència d'uns històricament successius i per tant canviants «cinturons roigs-i-negres» industrials que, a la Barcelona d'entreguerres, es fonamentaren en l'activa connexió entre «grup» i militància anarquista o entre aquestes realitats i la dels barris o pobles limítrofs del nucli urbà principal. ²² Però aquest és un aspecte mai no recollit per una historiografia molt afeccionada a explicar les realitats militants anarquistes sobre la base de les que es consideren decisives influències de la «patrística» anarquista —un discurs basat en «tradicions de pensament recollides en texts teòrics d'autors reconeguts com a “profetes” del moviment»— i que els militants àcrates utilitzaven una vegada i una altra com a mitjà per a la reposició d'una «doctrina» revolucionària que podia cobrir totes les situacions i necessitats possibles o fins i tot imaginades. En

efecte, la historiografia social sobre anarquisme ha bandejat els arguments sociològics i ha prioritzat, en canvi, els estrictament ideològics i polítics. Però una cosa és que l'autodidactisme obrer o la historiografia anarquista es fonamentin en la «patrística» i una altra que les explicacions historiogràfiques del projecte confederal hagin de ser sols aquestes. En efecte, el contagi «patrístic» de la historiografia ha aconseguit que s'ignorés que el pes de l'activisme reivindicatiu dels barris obrers més degradats del centre urbà i dels petits municipis agregats a la ciutat a finals del segle XIX i principis del XX constituïa la base de l'anarcosindicalisme català des dels orígens de l'internacionalisme i molt especialment després de la creació de la CNT el 1910.

L'abús de recurs historiogràfic a la patrística ha seleccionat amb preferència les aportacions dels anomenats «profetes» àcrates —Bakunin, Kropotkin, Malatesta o Nettlau, per posar tan sols alguns exemples— i als textos programàtics sorgits dels Sindicats Únics els ha conferit un paper testimonial més aviat conjuntural, quan de fet amaguen un significatiu potencial sobre la definició territorial del projecte obrer que cercava substituir l'Estat per un corporativisme dirigit per les regionals obreres de la CNT i fonamentat en l'organització de la producció i la distribució de béns però també en la dels aspectes culturals del conjunt social.

El fet que la comunitat local més immediata, la del barri o el poble, constituís l'escenari fonamental de la militància anarquista no exclouïa, però, la presència desdoblada dels militants a altres nivells territorials. Junt amb aquest territori o inserit a ell n'hi hagué d'altres, per exemple el del sindicat, visualitzat allí on la CNT ofería els seus serveis de representació i reivindicació laboral. Les memòries de Peirats mostren que el barri fou la base territorial del seu grup d'afinitat, fins i tot quan deixà de viure-hi i hi hagué de tornar per trobar els companys i dedicar-se a les activitats iniciades. A cavall de la Torrassa, Sants i Hostafrancs també desenvolupà la militància sindical i segons els moments i les exigències l'acció revolucionària insurreccional, sempre a partir d'un variat teixit de coneixences que podien ser alhora locals i sindicals (sembla que anava a peu a la major part dels llocs i molt especialment quan ho feia per motius d'acció insurreccional).

PREMSA I «MUCKRAKING» ANARQUISTA: COORDINACIÓ I ACTA D'ACUSACIÓ PERMANENT

Els tres escenaris principals de la militància «grupal» anarcosindicalista i/o anarquista —el sindical, el de l'afinitat cultural i el de l'acció, que eren a més els més directament representats als nuclis de decisió o comitès més importants de la CNT— podien estar i sovint estaven prou allunyats dels afiliats als Sindicats Únics i també dels nuclis de militància més novells i inexperts. ²³ Però això no era cap problema per a un jovent acostumat a les llargues distàncies: si caminaven per anar a la feina, també podien fer-ho per assistir als comicis sindicals que se celebraven a prop. Fins i

tot anar a Madrid per a un Congrés Nacional podia tenir un encant festiu independentment que s'hagués de representar l'organització.²⁴ Tot i això, les dificultats de coordinació entre els àmbits de la militància llibertària derivaven de l'estructura orgànica no política del moviment i superaven la mera distància física. A més a més, hi havia la tradicional aversió anarquista a qualsevol tipus d'organització centralitzada com la que per exemple protagonitzaven els comunistes estalinistes i antiestalinistes.

La voluntat de resoldre el problema s'abordà de diverses maneres. En el pla individual, hi hagué el que la historiadora Anna Monjo anomena «pactes individuals» i «solidaris» que obligaven els afiliats que constituïen el *rank and file* dels sindicats però també els diferents nivells de militància anarcosindicalista.²⁵ La militància es fonamentava en la solidaritat i «no hi havia solucions de compromís i els amics no podien ser-ho si no ho eren incondicionalment.»²⁶ Per aquestes mateixes raons, solidaritat significà control i del pacte individual solidari derivaren els «judicis d'honor», l'«altra cara de la solidaritat», una realitat sols revelada tardanament per la consulta dels butlletins interns de la CNT i per algunes memòries i testimonis orals.²⁷ El seu desconeixement sorprèn, perquè aquests mecanismes per a exigir el compliment d'acords sindicals o el respecte a les relacions individuals de lleialtat personal arribaren en casos concrets i excepcionals a l'expulsió dels sindicats de la CNT i en altres a demanar explicacions a dirigents tan destacats com Durruti o Ascaso per comportaments que es consideraven poc solidaris. De fet, l'expulsió dels sindicats i els dirigents trentistes pot ser interpretada com un «judici d'honor» d'abast col·lectiu. No existiren, doncs, anarquismes diferenciats, sinó un anarquisme heterogeni.

Tot i que els sistemes de control individual arribaren fins a militants anarquistes tan destacats com els ja esmentats Buenaventura Durruti o Francisco Ascaso o fins i tot Joan Garcia Oliver, la manca d'un nivell polític d'organització feia extraordinàriament difícil la coordinació entre els diferents nuclis d'actuació anarcosindicalista, un fet que va ser durament criticat per militants comunistes que havien passat per la CNT com per exemple Joaquim Maurín.²⁸ Des dels inicis del moviment internacionalista i sobretot des de la refundació el 1918 de la Regional catalana al Congrés de Sants, foren aquestes dificultats les que donaren un paper prioritari a la consolidació d'una veritable xarxa de portaveus i periòdics sindicals que contrasta pel seu nombre, abast i presència territorial amb la dels socialistes i sobretot fa preguntar-se o fins i tot ha fet dubtar si premsa i sindicats eren realitats intercanviables —«tanto monta, monta tanto»—. La veritat és que dels gairebé nou-cents periòdics i revistes obrers que la tesi de Paco Madrid fixà, la majoria corresponia a la premsa portaveu de les regionals i federacions provincials, comarcals i locals de la CNT, de les federacions anarcosindicalistes d'ofici i de les Federacions Nacionals d'Indústria.²⁹ Tot i que les revistes i els periòdics d'afinitat anarquista podien ser els més prestigiosos i coneguts, el

pes fonamentalment organitzatiu de la premsa àcrata no estava pas en els periòdics de la família Urales-Gustavo i ni tan sols en els de la FAI; estava, al contrari, en aquests altres periòdics sindicals que cobrien espais territorials complementaris i de vegades superposats, però que ni tan sols tenien assegurada una distribució territorial tan àmplia com la de *La Revista Blanca*. De fet, els periòdics obrers anarquistes constituïren una xarxa de paper destinada a exercir com a coordinadora entre nuclis distants i a substituir les funcions organitzatives que el partit assumia en un esquema comunista i/o leninista.³⁰

El fet que el règim del 14 d'abril hagi estat titllat de «república d'intel·lectuals» i de «llibres» no ha aconseguit ocultar el pes mobilitzador que la premsa va tenir als anys republicans i la forma en què aconseguí superar a bastament les limitacions dels períodes anteriors a la dictadura de Primo de Rivera.³¹ Aquest fet es confirmà en el cas del anarquistes i dels sectors republicans extrems que compartiren les seves tàctiques insurreccionals enfront del règim republicà, en especial els anomenats «jabalies», que tenien fama reconeguda d'alimentar-se de periòdics i revistes. Un periodista català especialitzat en política internacional recordava fa poc les paraules d'Ossorio y Gallardo, el polític conservador que es declarà «monàrquic sense rei al servei de la República», quan increpà els «jabalies» tot dient: «Verán ustedes, estos señores, libros, no han leído, pero periódicos, eso sí.»³² En efecte, la premsa de la societat anomenada de masses s'associava no sols a la capacitat de generar consensos, sinó també a la de promoure moviments de tipus polític i social o cultural. Gràcies a aquest convenciment, els insurreccionalistes antirepublicans tractaren de transformar els seus periòdics —en especial la «Soli» o *Solidaridad Obrera* i *El Luchador* dels Urales a Barcelona o *La Tierra* de Cánovas Cervantes a Madrid— en «escans de paper» durant l'etapa constitucional de la II República i, quan fracassaren els intents insurreccionals anarquistes del desembre del 1932 i gener del 1933, en veritables *muckrakers* que, a la manera dels periodistes americans de principis del segle xx així anomenats, agitaven la brutícia política real, però també la que era conseqüència habitual del consabut esquema interpretatiu anarquista basat en la correcció de l'acció pròpia i el fustigament repressiu que transformava els «polítics» en personatges amorals i políticament brètols.

La realitat del *muckraking* americà era certament llunyana en el temps i l'espai (amb intenció de bescantar-los, Roosevelt definí els *muckrakers* com els qui es passaven el dia burxant a les escombraries). Però havia estat introduïda almenys en mitjans anarquistes per la figura de Felipe Aláiz, el director de *Solidaridad Obrera* els anys 1932-1933, que, des del seu interès militant per la història del periodisme, es concentrà en la capacitat mostrada per aquest grup de periodistes i escriptors americans que als anys 1903-1910 denunciaren la corrupció dels monopolis americans i ajudaren a difondre el pitjor costat del capitalisme ianqui: el 1929 Aláiz havia estat a més a més el traductor al castellà d'*Oil* (1927) una novel·la d'Upton Sin-

clair que publicà l'editorial catalana Bauzà, i el seguiment d'aquest l'escriptor americà per part dels anarquistes es reafirmà en aquells mateixos moments gràcies a *Boston* (1928), la novel·la que Sinclair va escriure sobre Sacco i Vanzetti, els dos anarquistes executats a Massachusetts el 1927.³³

Tot i la seva amplitud i voluntat de coordinació, el dibuix de l'estructura periodística confederal no assegurà als militants anarquistes ni el do de la ubiqüitat ni el de l'eficàcia revolucionària. Tampoc el «grupisme» assegurà l'èxit de l'insurreccionalisme revolucionari i antirepublicà. L'hivern del 1932, l'aixecament de l'Alt Llobregat, amb repercussions fora de Catalunya, va provocar la deportació dels principals caps anarquistes a les colònies africanes; el gener del 1933, la insurrecció cobrí un ampli arc des de Catalunya fins a la baixa Andalusia, amb nuclis insurreccionalistes clau a la Federació Local de Madrid i a la Regional del Llevant, però sobretot amb els fets de Casas Viejas de Medina Sidonia; la del 8 de desembre sobre l'eix de la Regional d'Aragó, la Rioja i Navarra i amb ramificacions, protagonitzà fets luctuosos i excessius, però foren de fet aixecaments fracassats. Al contrari, el que sí que aconseguí la gairebé coincidència entre el grup anarquista i les penyes i les quadrilles o les tertúlies —com a formes masculines de madura sociabilitat juvenil més comunes— va ser el manteniment de la capacitat revolucionària del moviment llibertari.³⁴ Permeteren als militants l'enllaç amb el món dels grans esdeveniments, però també afavoriren una presència força operativa i consensuada al de les motivacions individuals que sustentaven la solidaritat i generalitzaven les dinàmiques de conflicte cap enfora. En termes estrictament historiogràfics, el «grupisme» anarquista és l'element que respon a les qüestions plantejades ara ja molts anys per Joaquín Romero Maura respecte a la capacitat revolucionària que el moviment llibertari mantingué indemne fins a l'aixecament dels militars rebels del juliol del 1936.³⁵

ANARQUISTES EN GUERRA: «GOVERNAMENTALISME» APOLÍTIC I PICABARALLES INTERNES

L'actitud militant dels anarquistes era una incògnita en iniciar-se l'any 1936. En primer lloc, la crisi escissionista i d'afiliació que els Sindicats Únics arrossegaven des dels anys 1932-1933 els havia minvat seriosament i calia preguntar-se si afectava igualment el conjunt del moviment i sobretot si afavoriria un hipotètic redreçament de l'insurreccionalisme àcrata. La convocatòria d'eleccions generals i la formació del Front Popular i del Front Català d'Esqueres de seguida va desfer els dubtes. Sense rectificar l'apoliticisme que els mantenia lluny de les urnes, els principals dirigents es pronunciaren a favor de la llibertat dels empresonats i de l'obertura dels sindicats confederals que romanien tancats. A més, el plet escissionista es va resoldre el maig del 1936 amb el retorn a la CNT del Sindicats

d'Oposició de Catalunya i de la resta d'Espanya, inaugurant-se així a la CNT de tot l'Estat i, en especial, a les regionals de l'arc mediterrani un període d'expansió sostinguda. Però fou la resposta anarquista a l'aixecament dels militars rebels el 19 de juliol de 1936 la que tancaria definitivament la incògnita. El moviment llibertari no sols conservava intacta la capacitat del que els seus militants més destacats anomenaven la «defensa confederal», en aquest cas enfront de l'amenaça feixista, sinó que, a més, de seguida mostrarien la voluntat de disputar a comunistes i republicans tot el protagonisme en la direcció de la guerra.

El 31 de juliol de 1936 i, a continuació, el 6 d'agost es formaren sengles governs de la Generalitat catalana: el primer amb participació republicana i comunista. Tots dos actuarien, doncs, en paral·lel al Comitè de Milícies Antifeixistes i el de l'agost ho faria sobretot amb la voluntat de redreçar la violència de la rereguarda catalana, ja que des del juliol mateix i durant tot l'agost la dita «repressió revolucionària» contra esglésies i capellans, així com contra les persones considerades desafectes, va ser exercida per incontrolats, per patrulles de control d'anarquistes i pousistes, algunes directament dependents de la Secció d'Investigació de la pròpia CNT-FAI. Les raons de la situació de violència creada estan en les enemistats personals, però també en velles rivalitats derivades d'històrics enfrontaments socials. El redreçament necessari no arribà, però, fins el 26 de setembre amb la formació del primer govern presidit per Tarradellas, que incorporà, junt amb consellers dels partits republicans i del PSUC, representants de la CNT-FAI i del POUM (Partit Obrer d'Unificació Marxista), els sectors més directament implicats en la violència i, per tant, els que eren considerats més capaços d'aturar-la. Tres conselleries foren per a la CNT, una per al POUM, tres per a ERC (Esquerra Republicana de Catalunya), i, finalment, una per a UDR (Unió de Rabassaires i altres Cultivadors del Camp de Catalunya) i una altra per a ACR (Acció Catalana Republicana). És clar també que la incorporació el novembre del 1936 de quatre ministres anarquistes al govern Largo Caballero de la República va tenir un sentit plenament diferent, ja que el propi Largo estava implicat en les accions dels socialistes i dels sectors més radicals de la UGT. S'inaugurava així el «governmentalisme», quelcom inèdit per als anarquistes, que, tot i el seu tradicional «apoliticisme», estaven disposats a acceptar-ho per tal d'assegurar el seu paper i les transformacions revolucionàries endegades des del mateix juliol del 1936. A València, d'antuvi considerada rereguarda estratègica de Madrid i en aquest cas també ciutat triomfant enfront del cop dels militars rebels, un Comitè Executiu Popular fou creat el 22 de juliol amb participació republicana i de la CNT així com de la UGT, sota la presidència d'un militar lleial. La influència d'aquest comitè s'estengué a tota la província, amb aspiracions d'influència real en el conjunt regional i amb protagonisme a les col·lectivitzacions.³⁶

La vinculació entre incontrolats i violència a la rereguarda catalana no és un tema nou. A Companys l'amoïnava des del mateix juliol del 1936; a Peiró li inspirà serio-

ses denúncies i l'exigència del redreçament immediat.³⁷ I, molts anys després, Garcia Oliver va fer a les seves memòries un explícit relat d'autodefensa respecte a qualsevol implicació seva i del Comitè de Milícies Antifeixistes en la nefasta actuació de la Comissió d'Investigació de la CNT-FAI, creada per vigilar els enemics de la revolució i que de fet era responsable del que ell textualment anomenava «*arreglos de cuentas*», una opinió —la de la manca de responsabilitat del Comitè de Milícies— que altres testimonis historiogràfics han discutit posteriorment.³⁸ Ningú no dubta avui de l'existència i l'actuació l'estiu del 1936, o fins i tot el maig del 1937, de grups de neteja revolucionària, fossin incontrolats o controlats, però el que resulta nou és la dimensió que el tema ha pres rere la recent edició de nous treballs i testimonis que amplien l'experiència «expropiadora» del grup de Los Solidarios de Durruti que anà a terres americanes.³⁹ Els nous exemples deixen clara la responsabilitat que el juliol del 1936/maig del 1937 van tenir en el tema de la violència grups d'incontrolats en alguns casos formats per militants catalans i grups d'acció que havien actuat com a executors del «terrorisme» obrer i de l'«expropiació revolucionària» des dels «anys de plom», des de la dictadura de Primo o, fins i tot, durant els anys republicans, trencant així el mite que els actors principals del terrorisme àcrata van ser immigrants de l'Aragó o del llevant peninsular que vivien en zones perifèriques de Barcelona com la Torrassa, despectivament anomenada la «petita Múrcia».⁴⁰

Cal establir, a més, que la formació del primer govern Tarradellas el setembre del 1936 responia a la voluntat d'institucionalitzar les transformacions socials iniciades des de l'inici de la revolució. Abordades les col·lectivitzacions des del convenciment revolucionari de les organitzacions treballadores, és indubtable que foren un instrument d'autogestió obrera.⁴¹ Però, des de la perspectiva de les realitzacions, les col·lectivitzacions no aconseguiren una organització homogènia de les estructures productives i els seus responsables hagueren d'afrontar un sistema a mig camí entre «dirigisme i autarquia comunitària», marcat per l'espontaneïsmes i la manca de cohesió que les iniciatives individuals generalitzaven arreu, al camp i la indústria, a Catalunya i a València. Espontaneïtat i manca de cohesió són gairebé consubstancials a tot procés revolucionari, però també poden ser condicions adverses a l'hora d'impulsar una distribució equilibrada de recursos que, a més, havien de compassar les necessitats de les columnes que lluitaven amb els ritmes productius de les indústries de guerra i amb el consum dels nuclis urbans de la rereguarda que primer van rebre l'arribada de refugiats. Tothom —anarquistes, comunistes antiestalinistes del POUM i comunistes del PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya)— lloà la «tasca constructiva» de la revolució; però també tothom desconfià de la capacitat política que els seus partícpis tenien per assegurar-ne el triomf definitiu. Els comunistes estalinistes insistien que la manca de control polític anarquista culminava en les ràtzies i la crema de convents o esglésies i de propietats, i

que no ajudaria la causa de la guerra antifeixista.⁴² Per la seva part, els anarquistes insistiren que la manipulació política dels comunistes traïa no sols la revolució, sinó també les aspiracions revolucionàries del poble. En definitiva, tots els sectors polítics de la rereguarda creien que ells eren els defensors únics i veritables de les essències revolucionàries i per això aspiraven a dirigir la revolució en solitari o, en tot cas, amb els republicans. Mentre que anarquistes i poumistes es manifestaven partidaris de donar prioritat a la revolució com a condició indispensable per a guanyar la guerra, comunistes i republicans s'inclinaven per guanyar la guerra primer i anar al mateix temps o després a les transformacions revolucionàries. Aquest enfrontament ideològic fou repetit a bastament durant la guerra i a partir de la derrota republicana del 1939 es transformà en debat, mostrant la seva inescapable esterilitat analítica. La circumvolució inacabada ha estat tractada en algunes ocasions amb les aportacions de nous arxius o amb el testimoni d'unes fonts documentals inèdites que no ha aconseguit transformar les perspectives bàsiques. La veritat és que en aquestes picabaralles hi ha l'origen d'una de les discussions polítiques i historiogràfiques més perllongades sobre la història de la Guerra Civil espanyola. Potser per això als darrers anys s'han intentat explorar noves perspectives i l'anomenada *egos history* ha investigat no sols el pes que tingueren els interessos de diversos col·lectius dintre el conjunt de les classes socials sempre considerades gairebé homogènies, sinó també el possible paper de l'egoisme individual en l'aversion que alguns sectors de treballadors manifestaren pel compliment de les tasques laborals, l'acaparament de recursos que tan nocives conseqüències va tenir per a l'economia de guerra i el clima de vinculació i entusiasme revolucionari que, segons tots els testimonis, retrocedí amb l'arribada de l'hivern del 1936.⁴³ El que s'ha mostrat així és que la revolució no eradicà de la rereguarda les motivacions «personals», que, malgrat les continuades amonestacions dels dirigents més responsables, s'imposaren damunt raonaments polítics més objectius. L'eficàcia del llenguatge d'institucionalització revolucionària es mantingué amb el flux de nous afiliats al Sindicats Únics. A Catalunya, el març del 1937 arribaren fins a 1.200.000 afiliats, un sastre que la CNT no havia aconseguit mai abans, ni tan sols als anys 1919-1920, els anomenats «anys rojos» de Catalunya.⁴⁴ A València, la CNT tenia el juliol del 1936 més de 73.000 afiliats, aproximadament la meitat dels quals, uns mesos després, eren camperols, obeint a la tradicional estructura de l'economia valenciana.⁴⁵ I a les Illes, amb Mallorca en mans dels rebels, fracassada la Columna Bayo i convertida l'illa en un portaavions dels italians, l'organització només romania dempeus a Menorca.⁴⁶ El creixement s'utilitzà per a ratificar la política anarquista de guerra tant al front com a la rereguarda, sense que s'explicités que a Catalunya el creixement era una de les conseqüències del decret de sindicació obligatòria del mateix agost del 1936 i que aquesta mesura ofería, a més, avantatges tan importants com l'accés als menjadors populars que d'altra ban-

da restaria barrat als qui no duguessin carnet sindical, cosa que semblaria justificar els arguments de l'*egos history*.

El triomfalisme anarquista era, a més, una de les respostes al creixent clima d'enfrontament amb els comunistes. Aquests acusaven els anarquistes d'incapacitat i desorganització en el funcionament polític de la rereguarda, especialment en la qüestió del proveïment de queviures, i els anarquistes els contestaven amb la coneguda acusació que rere el descontentament de les classes populars hi havia la mà oculta dels comunistes estalinistes.⁴⁷ De fet, Joan P[orqueras] Fàbregas —representant de la CNT al Consell d'Economia de Catalunya, conseller d'Economia el setembre/desembre del 1936— insistiria que la crisi que allunyà els pousmistes del govern català el desembre del 1936 havia estat un «plet de família que per res no els afectava [els anarquistes]», tot i que «estaven obligats a suportar els seus efectes locals».⁴⁸

Més directament derivat de la situació de guerra fou l'intent de donar visibilitat a la unitat del moviment llibertari amb l'ostentació de les sigles CNT-FAI, juntes per primera vegada a la història del moviment. Però aquest afegit era més aviat una peça de retòrica revolucionària. La guerra i la consegüent realitat de dues Espanyes enfrontades retallaren l'abast de la bastimentada territorial cenetista i el Comitè Nacional de la CNT va haver de repartir la seva presència entre Madrid i València, per instal·lar-se definitivament a Barcelona amb el trasllat a aquesta ciutat de la capital de la República. Fou Mariano Rodríguez Vázquez «Marianet» qui passà al Comitè Nacional de la CNT el novembre del 1936 i el dotà d'un grau de protagonisme que era totalment nou segons testimonis anarquistes: «bajo su presidencia se reunían el Comité Regional de la CNT, los Comités Local y Regional de la FAI, el Comité Peninsular de ésta y los Comités de las JJLL (Juventudes Libertarias).»⁴⁹ Els primers passos per a la promoció del Moviment Llibertari Espanyol —una plataforma conjunta de la CNT, la FAI i les JJLL— no es farien fins el maig del 1937, després de la sortida dels anarquistes del govern republicà presidit pel socialista Largo Caballero. El canvi organitzatiu desconegut encara és, però, que la guerra obrí un procés d'adaptació faista a la realitat territorial catalana amb l'inherent rebuig a les províncies com a estructura estatal heretada de la Restauració monàrquica. Al ple celebrat per la FAI a València el juliol del 1937 s'informà que els catalans s'havien estructurat en nou zones que corresponien a les nou regions de la divisió territorial catalana i, uns mesos més tard, l'octubre del mateix any, aquest model fou adoptat, almenys en teoria, per les Joventuts Llibertàries de Catalunya.⁵⁰

No tots els problemes dels anarquistes venien, però, del seu enfrontament a sectors rivals en la direcció del procés revolucionari. El «governamentalisme» va obrir, però, la caixa dels trons de l'ortodòxia: la sortida fou, si més no en el pla discursiu, la insistència en els «sacrificis» —sovint anomenats «consciència històrica»— que la guerra i sobretot la revolució exigien als anarquistes.⁵¹ El discurs de

la responsabilitat comportava, a més, l'entusiasme revolucionari, que es mantingué intacte com a mínim fins a l'arribada de l'hivern del 1936 i l'inici de l'escassetat de queviures i combustibles domèstics, en els mateixos moments en què les notícies que l'aturada de les columnes a l'Aragó havia estabilitzat el front es compensaven amb les de l'aferissada defensa de Madrid, on la mort de Durruti aureolà una de les figures mítiques de l'anarquisme espanyol.⁵²

Des de molt abans —des del mateix estiu del 1936— ja s'havien hagut d'enfrontar els anarquistes a problemes d'autoritat i fragmentació interna. L'aixecament feixista els havia permès perllongar la seguretat amb què el maig del 1936 havien codificat la reconciliació de sectors llibertaris que, confrontats des dels anys de la dictadura de Primo de Rivera, havien consumat el trencament dels Sindicats Únics els anys 1932-1933. Però hi havia una manifesta dificultat per a imposar direccions revolucionàries conjuntes a la multiplicitat de situacions i hegemònies revolucionàries que la guerra havia generat i que es traduïen en noves parcel·les de poder revolucionari individual i en nombrosos comitès revolucionaris locals que exercien el seu poder de manera discrecional. Tot plegat, va fer reflexionar Manuel Cruells, un catalanista fortament antiestalinista i potser per això partidari incondicional dels anarquistes, que «hi hagué tantes CNT i tantes FAI com comitès es varen constituir.» Com és lògic suposar, aquestes circumstàncies generaren situacions difícils i insostenibles. Resulta, per tant, obvi que, entre els rendiments que els anarquistes esperaven obtenir del «governamentalisme», també hi havia el redreçament de la fragmentació interna.

Problemes en els proveïments, manca d'unanimitat en la manera de dirigir la guerra i greus dificultats sorgides en l'ordre públic català enraren la situació política de la rereguarda catalana l'any 1937 i crearen la dinàmica que conduí fins als Fets de Maig, una «petita» guerra civil catalana dins la «gran» Guerra Civil espanyola.⁵³ L'assalt per part de forces de l'ordre públic a l'edifici de la Telefònica controlat pels anarquistes va ésser una de les mesures adoptades per aturar la degradació progressiva de la rereguarda. A partir d'ací, el desenvolupament d'aquest enfrontament armat és prou conegut. També ho és que l'octubre del 1936, o sia, uns mesos abans, la Columna de Ferro, juntament amb la de Durruti —una de les més prestigioses en l'àmbit àcrata—, entrà a la capital valenciana mostrant així que els sectors anarquistes més extremistes estaven disposats a exercir xantatge respecte al «governamentalisme» dels comitès i els dirigents més destacats de la CNT-FAI.⁵⁴ Com és obvi, hi havia disputes entre els qui consideraven que la participació «governamental» era una traïció al veritable sentit de la revolució —comitès de defensa confederal i patrulles de control que havien sobreviscut, així com sectors fortament radicalitzats de la CNT-FAI i de les JJLL juntament amb agrupacions o grups anarquistes com ara Los Amigos de Durruti de Jaume Baliu— i els qui, al contrari, la defensaven des de les posicions de responsabilitat assolides:

comitès de CNT-FAI, consellers de la Generalitat i ministres anarquistes de la República.

La resposta als Fets de Maig per part dels sectors anarquistes oficials va ésser immediata. El mateix dia 3, sengles crides dels Comitès Regionals de la CNT i de la FAI catalanes exigiren el manteniment de l'ordre i la fi dels enfrontaments. L'endemà, arribaren a Barcelona, procedents de València, Garcia Oliver, ministre de Justícia, i «Marianet», secretari de la CNT; i el dia 5 ho va fer la ministra Frederica Montseny. Tots feren el que van poder pel redreçament de la situació. Però, un cop pacificada la rereguarda, la formació del govern republicà presidit pel socialista Negrín va fer-se sense participació anarquista. No fou tan immediata la seva sortida del Consell de la Generalitat. El juny del 1937, davant les contínues vacil·lacions dels anarquistes —llavors embrancats en un procés de revisió interna—, Companys en prescindi. El 1938, poc abans de la derrota republicana, Segundo Blanco, un anarcosindicalista que representava la Regional asturiana al Comitè Nacional, ocupà la cartera d'Instrucció al govern Negrín en un context que ja era plenament diferent del del 1936.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Raül MAIGI. «Violència a la rereguarda». *Avui*, 3-3-2011, p. 7.
- [2] Una primera aproximació a l'heterogeneïtat de les militàncies anarquistes era implícita a Enric UCELAY-DA CAL. *La Catalunya populista. Imatge, cultura i política en l'etapa republicana (1931-1939)*. Barcelona 1982. També apareixia, tot i que des d'una perspectiva molt diferent de l'anterior, en el treball d'Albert BALCELLS. *Crisis económica y agitación social en Cataluña (1930-1936)*. Barcelona 1971.
- [3] José Luis GUTIÉRREZ MOLINA. *El Estado frente a la Anarquía. Los grandes procesos contra el anarquismo español (1883-1982)*. Madrid 2008. D'aquest mateix autor: *Crisis burguesa y unidad obrera: el sindicalismo en Cádiz durante la Segunda República*. Madrid 1994; *Casas Viejas, del crimen a la esperanza: María Silva «Libertaria» y Miguel Pérez Cordón, dos vidas unidas por un ideal (1933-1939)*. Còrdova 2008; *La Idea revolucionaria: el anarquismo organizado en Andalucía y Cádiz durante los años treinta*, Móstoles 1993, i, finalment, el seu treball potser més reeixit: *La tiza, la tinta y la palabra: José Sánchez Rosa, maestro y anarquista andaluz (1864-1936)*, Cadis 2005.
- [4] Per a aquest darrer tema, vegeu: Xavier CAÑADAS GASCÓN. *Caso Scala: terrorismo de estado y algo más*. Barcelona 2008.
- [5] Albert BALCELLS (introducció i selecció). *Arraigat del anarquismo en Cataluña (Textos de 1926-1932)*. Barcelona 1973. I la versió en català d'aquest mateix llibre: *La polèmica de 1928: entorn de l'anarquisme a Catalunya*. Barcelona 1973.
- [6] Eulàlia VEGA i Susanna TAVERA. «L'afiliació a la CRT de Catalunya: entre l'eufòria revolucionària i l'ensulsiada confederal, 1919-1936». A: *Col·loqui Internacional «Revolució i Socialisme»*. Bicentenari de la Revolució Francesa (1789-1989). Primer Centenari de la Segona Internacional (1889-1989). Vol. II. Comunicacions. Barcelona 1990, p. 343 i s.
- [7] Pere GABRIEL. *El moviment obrer a Mallorca*. Barcelona 1973; i del mateix autor: «Propagandistas confederales entre el sindicato y el anarquismo. La construcción barcelonesa de la CNT en Cataluña, Aragón, País Valenciano y Baleares». *Ayer* (Madrid), núm. 45 (2002), p. 107 i s. L'avaluació del triangle territorial que formaren les regionals cenetistes de Catalunya, València i Aragó a Juan Pablo FUSI. «El movimiento obrero en España, 1876-1914». *Revista de Occidente* (Madrid), núm. 131 (1974), p. 204-237.
- [8] Vegeu Eulàlia VEGA. *Anarquistas y sindicalistas durante la Segunda República. La CNT y los Sindicatos de Oposición en el País Valenciano*. València 1987, p. 63 i s.
- [9] Les aproximacions crítiques a la història del moviment obrer que es van fer llavors estaven implícites a Juan Pablo FUSI. «El movimiento obrero en España...», *op. cit.*, i a la tesi publicada del mateix autor: *Política obrera en el País Vasco, 1880-1923*. Madrid 1975. També al seu article «Algunas publicaciones recientes sobre la historia del movimiento obrero». *Revista de Occidente* (Madrid), núm. 123 (1973), p. 358-368. Des d'una perspectiva especialment crítica respecte a la historiografia comunista: Miquel IZARD. «Orígenes del movimiento obrero en España». A: *Estudios sobre Historia de España. Obra homenaje a Manuel Tuñón de Lara*. Vol. I. Madrid 1981, especialment p. 295-297. I referint-se al conjunt de l'Estat espanyol: José ÁLVAREZ JUNCO i Manuel PÉREZ LEDESMA. «Por una nueva ruptura en la historia del Movimiento Obrero». *El País*, núm. 137, 6-7-1982, i, dels mateixos autors, «Historia del movimiento obrero. ¿Una segunda ruptura?». *Revista de Occidente*, núm. 12 (1982), p. 18-41.
- [10] Thompson abordà el tema de la formació de la consciència de classe des d'una perspectiva cultural que incloïa els diferents obrerismes però també les aportacions que no ho eren. Vegi's Edward P. Thompson. *The making of the English Working Class* [1963]. Londres 1968, p. 9 i s. Per a la recepció del *History Workshop Journal* i la influència de Raphael Samuel a Catalunya i València veure, Raphael SAMUEL, desprofesionalitzar la Història Debats, 10. València, 1964. Josep FONTANA i Enric UCELAY-DA CAL, «Raphael Samuel: Els History Workshop?, una història de Classe», *L'avenç*, 89, 1986, pp. 57-68. Vicent SANZ ROZALÉN. «Raphael Samuel (1938-1996)» *Historia Social*, 27, 1997, p. 147-149. Margaret C. JACOB i Ira KATZNELSON. «Programes per a la història radical. Debat amb P. Anderson, Ch. Hill, E. Hobsbawm i E. P. Thompson». *L'avenç*, 110, 1987, pp. 52-63. Julián CASANOVA, «Polèmiques, erudició i història des de baix: el llegat d'E. P. Thompson». *L'avenç*, 179, 1994, p. 44-49.
- [11] Entre els treballs militants anteriors a 1970 i d'aquesta mateixa dècada sobresurten. Manuel BUENACASA. *El*

- movimiento obrero español, 1886-1926 (Historia y crítica). Figuras ejemplares que conocí.* París, 1966 (la primera part és del 1927 i va ser editada el 1928 amb pròleg de Max Nettlau; la família i els amics de Buenacasa afegiren a l'edició del 1966 una col·lecció de biografies que Buenacasa tenia inèdites quan va morir el 1964); Josep PEIRATS. *Los anarquistas en la crisis política española.* Buenos Aires, 1964. I el mateix PEIRATS. *La CNT en la revolución española*, 3 vols. [1951-1953]. París, 1971; Renée LAMBERT. *Mouvements Ouvriers et Socialistes (Chronologie et Bibliographie). L'Espagne (1750-1936).* París, 1953; Diego ABAD DE SANTILLÁN [Sinesio Baudilio García Fernández]. *Contribución a la historia del Movimiento Obrero español. De 1905 a la proclamación de la Segunda República.* Mèxic DF 1962; Gastón LEVAL. *Espagne Libertaire (1936-1939). L'oeuvre constructive de la Révolution espagnole.* París, 1971. Entre els estudis posteriors i en uns casos universitaris, en d'altres professionals: Albert BALCELLS. *Crisis económica y agitación social en Cataluña (1930-1936).* Barcelona, 1971; Antonio BAR. *La CNT en los años rojos (Del sindicalismo revolucionario al anarcosindicalismo, 1910-1926).* Madrid, 1981; John S. BRADEMÁS. *Anarcosindicalismo y revolución en España (1930-1937).* Barcelona, 1974; Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i Camperol (1930-1932).* Barcelona, 1974; Manuel LLADONOSA. *El Congreso de Sants.* Barcelona, 1975. També: *Congreso de constitución de la Confederación Nacional del Trabajo*, pròleg de Josep Peirats i notes de Francesc Bonamusa. Barcelona, 1976; Eulàlia VEGA. *El trentisme a Catalunya. Divergències ideològiques en la CNT (1930-1933).* Barcelona, 1980. Al marge d'aquestes motivacions i amb una voluntat d'àmplia síntesi: Gerald H. MEAKER. *The Revolutionary Left in Spain, 1914-1923.* Stanford, Cl. 1974.
- [12] Susanna TAVERA i Enric UCCELAY-DA CAL. «Conversa amb Sebastià Clara, un líder cenetista català». *L'Avenç*, núm. 6 (octubre 1997), p. 11-18. Així mateix, Eulàlia VEGA. *El trentisme a Catalunya. Divergències ideològiques en la CNT (1930-1933).* Barcelona, 1980, i Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i Camperol...*
- [13] Eulàlia VEGA i Susanna TAVERA. «L'afiliació a la CRT de Catalunya...», *op. cit.*
- [14] Eulàlia VEGA. *Anarquistas y sindicalistas...*
- [15] Eulàlia VEGA. *El trentisme a Catalunya. Divergències ideològiques en la CNT (1930-1933).* Barcelona 1980; Eulàlia VEGA. *Anarquistas y sindicalistas...;* Eulàlia VEGA. *Entre revolució i reforma. La CNT a Catalunya.* Barcelona 2004.
- [16] Xavier MONTANYÀ es referia sens dubte a «Anarquismo ¿Relato pendiente?». (Cultura/s, *La Vanguardia*, 24-11-2010, p. 3) i a alguns llibres publicats en ocasió del centenari i molt especialment a Dolors MARÍN. *Anarquistas: un siglo de movimiento libertario en España.* Barcelona 2010. La valoració global del llibre editat per Julián CASANOVA. *Tierra y Libertad: Cien años de anarquismo en España.* Barcelona 2010, ha estat sens dubte diferent.
- [17] Dolors MARÍN. *De la llibertat per conèixer al coneixement de la llibertat.* Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1997; Dolors MARÍN, *Clandestinos. El maquis contra el franquismo, 1934-1975.* Barcelona 2002; Susanna TAVERA i Enric UCCELAY-DA CAL. «Grupos de afinidad, disciplina bélica y periodismo libertario». *Historia Contemporánea* (Bilbao), núm. 9 (1993), p. 167-190.
- [18] Susanna TAVERA. «Escola de Rebel·lia. La joventut i l'anarcosindicalisme». A: Enric UCCELAY-DA CAL. *La joventut a Catalunya al segle xx. Materials per a una Història.* Vol. II. Barcelona 1987, p. 138-157.
- [19] A casa nostra, aquest estudi sols ha estat col·loquialment criticat pels historiadors del moviment obrer i per això no hi ha més referències escrites que les dels estudis americans o britànics sobre els anarquistes andalusos. La influència és evident, sempre des d'una perspectiva crítica, a Temma KAPLAN. *Orígenes sociales del anarquismo en Andalucía, 1868-1903.* Barcelona 1977. Tot i això, la valoració de Hobsbawm està present sobretot a les valoracions que la historiografia marxista catalana ha fet sempre de la capacitat revolucionària dels anarquistes. Vegeu Eric J. HOBSBAWM, *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movements in 19th and 20th Centuries.* Manchester, 1959.
- [20] Els estudis més recents han superat les perspectives de l'iniciàtic, gairebé estasiològic i tants cops citat d'Antonio BAR. *La CNT en los años rojos...* Vegeu: Pere GABRIEL. *El moviment obrer a Mallorca (1869-1936).* Palma 1996; Pere GABRIEL. «Propagandistas confederales entre el sindicato y el anarquismo. La construcció barcelonesa de la CNT en Catalunya, Aragón, País Valencià i Balears». *Ayer* (Madrid), núm. 45 (2002), p. 128-134; Enrique MONTAÑÉS. *Anarcosindicalismo y cambio político. Zaragoza, 1930-1936.* Saragossa 1989; Laura VICENTE. *Sindicalismo y conflictividad social en Zaragoza (1916-1923).* Saragossa 1993; Graham KELSEY. *Anarcosindicalismo y Estado en Aragón, 1930-1938.* Saragossa i Madrid 1994; Emilio MAJUELO. *Luchas de clases en Navarra (1931-1936).* Pamplona 1989, p. 137 i s. En el cas valencià, els estudis d'Alfons Cucó semblen no haver tingut continuïtat: Alfons CUCÓ. «Contribución a un estudio cuantitativo de la CNT». *Saitabi* (València), núm. xx (1970), p. 181-202, i «Contribución al estudio del anarco-sindicalismo valenciano». *Saitabi* (València), núm. xxii (1972), p. 69-85. Tot i això, vegeu: Xavier PANIAGUA i Juan Antonio PIQUERAS. *Trabajadores sin revolución, 1868-1936.* València, 1986; Salvador FORNER. *Industrialización y movimiento obrero. Alicante, 1923-1936.* València 1982. Per a Andalusia: Jacques MAURICE. *El anarquismo andaluz. Campesinos y sindicalistas, 1868-1936.* Barcelona 1990; Ángeles GONZÁLEZ FERNÁNDEZ. *Utopía y realidad. Anarquismo, anarcosindicalismo y organizaciones obreras, 1900-1923.* Sevilla 1996; María Dolores RAMOS. *Burgueses y proletarios y malagueños. Lucha de clases en la crisis de la Restauración.* Còrdova 1991; José Luis GUTIÉRREZ MOLINA. «Andalucía y el anarquismo (1868-1936)». *Ayer* (Madrid), núm. 45 (2002), p. 171-197. Per a les regionals del Nord: Ángeles BARRIO. «El

- anarquismo asturiano. Entre el sindicalismo y la política, 1890-1920». *Ayer* (Madrid), núm. 45 (2002), p. 147-170; Ángeles BARRIO. *Anarquismo y anarcosindicalismo en Asturias (1890-1936)*. Madrid 1988; Ángeles BARRIO. *El anarquismo en Gijón: industrialización y movimiento obrero, 1850-1910*. Gijón 1982; Dionisio PEREIRA. *A CNT na Galicia, 1922-1936*. Santiago de Compostela 1994; Susanna TAVERA i Enric UCCELAY-DA CAL. «Una revolución dentro de otra: la lógica insurreccional en la política española, 1924-1934». *Ayer* (Madrid), núm. 13 (1994), p. 115-146; Susanna TAVERA i Enric UCCELAY-DA CAL. «Un andamio en movimiento: organigrama y territorio en la CNT». A: José Luis OYÓN i Juan José GALLARDO (ed.). *El cinturón rojinegro. Radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona, 1918-1939*. Barcelona 2004, p. 377-430.
- [21] Teresa GONZÁLEZ PÉREZ. *Anarquismo y educación en Canarias*. Santa Cruz de Tenerife 1996; Ricardo GARCÍA LUIS i Juan Manuel TORRES VERA. *Antoñe de la CNT de Tenerife*. Tenerife 2003. També: Ángel OLMEDO ALONSO. *El anarquismo extremeño frente al poder. Estudio de un periódico libertario: El Amigo del Pueblo, 1930-1933*. Càceres 1997.
- [22] El més recent: José Luis OYÓN. *La quiebra de la ciudad popular: espacio urbano, inmigración y anarquismo en la Barcelona de entreguerras, 1914-1936*. Barcelona 2008. Com a editor d'un treball col·lectiu: José Luis OYÓN i Juan José GALLARDO (ed.). *El cinturón rojinegro... I*, en solitari també, José Luis OYÓN. *Vida obrera en la Barcelona de entreguerras*. Barcelona 1998, o *Barcelona: un atlas social*. Barcelona 2001. El pes intel·lectual i analític d'aquests treballs ha determinat el punt de partida de Chris EALHAM. *La lucha por Barcelona. Clase, cultura y política 1898-1937*. Madrid 2005, un treball amb encert i rediments limitats pels nombrosos errors en les identificacions del que eren barris i municipis de l'entorn revolucionari barceloní i també per la concepció del «grupisme» anarquista: ni Collblanc mai va ser un barri de l'Hospitalet, ni grups d'acció anarquista tan importants com Los Solidarios van actuar mai al marge dels projectes de transformació social de l'anarquisme i dels esforços de la CNT per articular una societat no democràtica i un corporativisme propi dels treballadors manuals. Vegeu especialment Enric UCCELAY-DA CAL i Susanna TAVERA, «Un andamio en movimiento...», *op. cit.*, p. 377-430.
- [23] Josep PEIRATS. *De mi paso por la vida. Memorias*. Selecció, edició i notes de Susanna Tavera i Gerard Pedret, pròleg d'Enric Ucelay-Da Cal. Barcelona 2009, esp. cap. 2 i 4.
- [24] Una narració molt viscuda de l'«excursió» per assistir al congrés del juny del 1931 a Adolfo BUESO, *Recuerdos de un cenetista*. Vol. II. *De la Segunda República al final de la Guerra Civil*. Barcelona 1978, p. 25 i s.
- [25] Anna MONJO. *Militants. Democràcia i participació a la CNT als anys trenta*. Barcelona 2003.
- [26] Joaquín ROMERO MAURA. «The Spanish Case». *Governement and Opposition*, vol. 5, núm. 4 (1970), p. 456-479, reproduït a Joaquín ROMERO MAURA. *La Romana del diablo: ensayos sobre violencia política en España, 1900-1950*. Madrid 2000, p. 83-103.
- [27] Entrevistes amb Marià Casasús, un vell militant que havia estat director de *Solidaridad Obrera* en la clandestinitat franquista, Barcelona 1979. A més: «Cómo fue expulsado Fornells del Sindicato de la Alimentación de Barcelona». *Boletín de la Confederación Nacional del Trabajo de España*, any I, núm. 12, 13 i 14 (desembre 1932-gener 1933), p. 37-38; Josep PEIRATS. *De mi paso...*, principalment els llibres II i IV. Finalment, Susanna TAVERA. «La otra cara de la solidaridad: grupos específicos, insurreccionalismo y control ácrata (1930-1936)». A: Juan AVILÉS i Ángel HERRERIN (ed.). *El nacimiento del terrorismo en Occidente. Anarquismo, nihilismo y violencia revolucionaria*. Madrid 2007, p. 219-250.
- [28] Per a la biografia militant de Joaquim Maurín, vegeu: Antonio MONREAL. *El pensamiento político de Joaquín Maurín*. Barcelona 1984; Luis ROURERA. *Joaquín Maurín y su tiempo: vida y obras de un luchador*. Barcelona 1992; Anabel BONSON. *Joaquín Maurín (1896-1973). El impulso moral de hacer política*. Osca 1995; José Domingo DUEÑAS LORENTE. *Costismo y anarquismo en las letras aragonesas. El Grupo de «Talión» (Samblancat, Aláiz, Acín, Bel, Maurín)*. Osca 2000.
- [29] Paco MADRID. *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra Civil*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona, Barcelona 1988, 3 v.
- [30] Vegeu Paco MADRID, *La prensa anarquista...* Una primera aproximació a aquest tema: Susanna TAVERA i Enric UCCELAY-DA CAL. «Amigos anarquistas, amigos periodistas. La prensa libertaria como sucedáneo de partido». Congrés d'història «El anarquismo en España», 75è aniversari de la fundació de la FAI, Fundació Anselmo Lorenzo. Guadalajara, 29/30 de novembre i 1 de desembre de 2002. Inèdit.
- [31] Jordi CASASSAS i Susanna TAVERA. «Mancances de la premsa en el procés de modernització de l'espai català (primer terç del segle XX)». III Jornades d'Història de la Premsa: «Censura i limitacions del periodisme». Barcelona, 22 i 23 d'octubre de 2009.
- [32] Lluís FOIX. «Historia de un éxito». *La Vanguardia*, 18-1-2011, p. 19.
- [33] Upton SINCLAIR. *Petróleo...!* Traducció de Felipe Aláiz. Barcelona 1929. Del mateix SINCLAIR: *Boston: a novel*. Murrieta, Cal., 1928. 2 v. També la versió abreujada dels dos volums anteriors: *August 22nd*. Nova York 1965 (amb una introducció de Michael A. Musmanno, jutge del Tribunal Suprem de Pennsilvània. També de SINCLAIR: *The Brass Check. A Study of American Journalism* [1928]. Chicago 2003 (amb una introducció de Robert W. McChesney i Ben Scott). Finalment, de Felipe ALÁIZ: *Cómo se hace un diario*. Barcelona [1933]; *Para que la propaganda sea eficaz*. Barcelona [1937].
- [34] Enric UCCELAY-DA CAL. «Formas grupales masculinas en la sociedad catalana: una hipótesis de trabajo sobre los

- mecanismos fundamentales del asociacionismo catalán». *Boletín de la Sociedad Española de Psicoterapia y Técnicas de Grupo*, època IV, núm. 10 (1996), p. 11-44; Mancur OLSEN. *The Logic of Collective Action. Public Goods and the Theory of Groups* [1965]. Cambridge, Ma., 1995; Herbert J. GANS. *The Urban Villagers. Group and Class in the Life of Italian-Americans* [1962]. Nova York 1982.
- [35] Vegeu *supra*, nota 26.
- [36] Aurora BOSCH. *Ugetistas y libertarios. Guerra Civil y Revolución en el País Valenciano, 1936-1939*. València 1983, p. 16 i s. També: Albert GIRONA. *Guerra i Revolució al País Valencià (1936-1939)*. València, 1986; Albert GIRONA *et al.* *València, capital de la república*. València 1986; Albert GIRONA i Xavier NAVARRO. *Fa setanta anys: La Guerra Civil al País Valencià (1936-1939)*. València 2009.
- [37] Els articles periodístics publicats per Joan PEIRÓ l'estiu del 1936 a *Perill a la reraguarda*. Mataró 1936.
- [38] Joan GARCIA OLIVER. *El eco de los pasos*. Barcelona i París 1978, p. 230, 382 i 464. Coincident amb Garcia Oliver, el treball del militant anarquista César M. LORENZO. *Les anarquistas españolas et le pouvoir, 1868-1969*. París 1969, p. 115 i s. La discussió no anarquista a: Josep Maria SOLÉ I SABATÉ i Joan VILLARROYA. *La repressió a la reraguarda de Catalunya: 1936-1939*. Vol. I. Barcelona 1989-1990, p. 95-103; Julián CASANOVA. «La cara oculta del anarquismo», treball publicat a *Violencia política en la España del siglo XX*, editat per Santos JULIÀ el 2000 i reeditat per Julián CASANOVA a *Anarquismo y violencia política en la España del siglo XX*. Saragossa 2007. També: *Ordre Públic i violència a Catalunya (1936-1937): Comitè Central de Milícies Antifeixistes, Junta de Seguretat Interior*. Introducció de Josep Lluís Martín Ramos. Barcelona 2011; Hilari RAGUER. *La pólvora y el incienso. La iglesia y la Guerra Civil española*. Barcelona 2001; Jordi ALBERTÍ. *El silencio de las campanas. La persecución religiosa durante la Guerra Civil*. Barcelona 2007; Paul PRESTON. *El Holocausto español. Odio y exterminio en la Guerra Civil y después*. Barcelona 2011, p. 319, 333 i s. i 537. Per a la condició «asimètrica» d'aquesta violència, Javier RODRIGO. *Hasta la raíz. Violencia durante la Guerra Civil y la Dictadura franquista*. Madrid 2008.
- [39] Abel PAZ. *Durruti: le peuple en armes*. Bordeus 1972; Abel PAZ. *Durruti*. Barcelona, 1978. Del mateix autor, el seu posterior *Durruti en la revolución española* [1986]. Barcelona 1996, i nova edició a Madrid 1998. N'hi ha una traducció a l'italià: *Durruti e la rivoluzione spagnola*. Pisa 2010. També: Hans Magnus ENZENSBERGER. *El corto verano de la anarquía* [1972]. Mèxic DF 1975; Osvaldo BAYER. *Severino di Giovanni, el idealista de la violencia*. Buenos Aires 1998; Osvaldo BAYER. *Los anarquistas expropiadores* [1972]. Barcelona 2003; César VIDAL. *Durruti. La furia libertaria*. Madrid 1996; Paco Ignacio TAI-BO. *Arcángeles. Doce historias de revolucionarios herejes del siglo XX*. Barcelona 1998, p. 169 i s.
- [40] Vegeu l'edició en més d'un format editorial —narratiu o novel·lat fins i tot—, sempre a càrrec de l'arxiver Miquel Mir, d'uns quaderns escrits per Josep Serra, un anarquis-
ta que va formar part primer dels grups d'acció i durant la Guerra Civil de les controvertides patrulles de control anarquistes: Miquel MIR. *Entre el roig i el negre*. Barcelona 2005, i *Diario de un pistolero anarquista*. Barcelona 2007 i 2009. Entremig dels dos llibres anteriors, es va publicar el del periodista Toni ORENSANZ sobre la violència revolucionària de guerra en un poble del Priorat: *L'òmnibus de la mort: parada Falset*. Barcelona 2008. Però el que més repercussió ha tingut és, sens dubte, el de Miquel MIR i Mariano SANTAMARÍA. *El preu de la traïció. La FAI, Tarradellas i l'assassinat de 172 maristes*. Barcelona 2010, un text de dubtosa valoració historiogràfica i clara intencionalitat política respecte a uns fets sobre l'autoria dels quals Garcia Oliver mateix dubtava a les seves memòries (*El eco de los pasos...* p. 467). El conjunt ha rebut una calculada resposta historiogràfica i anarquista a Xavier Díez. *Venjança de classe: causes profundes de la violència revolucionària a Catalunya el 1936*. Barcelona 2010. Per a la formació d'aquestes zones perifèriques i a més dels llibres de José Luis Oyón citats, vegeu Xavier TAFUNELL. «La construcció: una gran indústria i un gran negoci». A: *Història econòmica de la Catalunya contemporània*. Vol. VI. Barcelona 1989, p. 211-241.
- [41] Per a aquest tema hi ha igualment les visions militants. Vegeu a tall d'exemple: Augustin SOUCHY i Paul FOLGARE [Polgare]. *Colectivizaciones. La obra constructiva de la revolución española. Ensayos, documentos, reportajes*. Barcelona 1977; Gaston LEVAL. *Espagne libertaire...*; Gaston LEVAL. *Colectividades libertarias en España*. Buenos Aires 1972-1974; Gaston LEVAL, Agustín SOUCHY i Benjamín CANO RUIZ. *La obra constructiva de la revolución española*. Mèxic DF 1982. Entre les que no són estrictament militants: Angel SMITH (ed.). *Red Barcelona: Social Protest and Labour Mobilization in the Twentieth Century*. Londres 2002; Michael M. SEIDMAN. «Work and Revolution: Workers Control in Barcelona in the Spanish Civil War, 1936-1938». *Journal of Contemporary History* (Londres), núm. 17 (1982), p. 409-433; Walther BERNECKER. *Colectividades y revolución social: el anarquismo en la guerra civil española, 1936-1939* [1980]. Barcelona 1982. Una esquemàtica visió general a John S. BRADEMÁS. *Anarcosindicalismo y revolución en España (1930-1937)*. Barcelona 1974.
- [42] Per al creuament d'aquests arguments que en bona part venien de temps anteriors i enfrontaments sorgits dins la mateixa CNT, Francesc BONAMUSA. *El Bloc Obrer i Camperol...* El seu pes historiogràfic a David MARTÍNEZ Fiol i Susanna TAVERA. «Corporativismo y Revolución: los límites de las utopías proletarias en Cataluña (1936-1939)». *Historia Social* (València), núm. 32 (1998), p. 53-71. Per al desenvolupament d'aquest enfrontament ideològic, vegeu igualment les versions successives de Burnett BOLLOTEN: *The Grand Camouflage: the communist conspiracy in the Spanish Civil War*. Nova York 1961; *La revolución española. Sus orígenes, la izquierda y la lucha por el poder durante la guerra civil 1936-1939*. Barcelona 1980; *La Guerra Civil española. Revolución y contrarrevolución*. Madrid 1989.

- També els testimonis de Franz BORKENAU. *El reñidero español: la Guerra Civil vista por un testigo europeo* [1937]. Barcelona 2001, i George ORWELL, *Cataluña 1937: testimonio sobre la revolución española* [1938]. Buenos Aires 1964. I a més a més, Diego ABAD DE SANTILLÁN. *Por qué perdimos la guerra: una contribución a la historia de la tragedia española*, [1940]. Madrid 1975. També la tesi de François GODICHEAU. *Répression et ordre public en Catalogne pendant la Guerre Civile (1936-1939)*. Tesi doctoral. École des Hauts Études en Sciences Sociales, París 2001, 3 v., i d'ell mateix: *La Guerre d'Espagne. République et révolution en Catalogne (1936-1939)*. París 2004. I finalment: Jean-François BERDAH. *La démocratie assassinée, 1931-1939*. París 2000; Helen GRAHAM. *La República española en Guerra (1936-1939)* [2002]. Barcelona 2006.
- [43] Vegeu sobretot: Michael M. SEIDMAN. *Workers Against Work: Labour In Paris and Barcelona during the Popular Fronts*. Berkeley, Ca, [1991]; Michael M. SEIDMAN. *Hacia una historia de la aversión de los obreros al trabajo: Barcelona durante la revolución española, 1936-1938*. Barcelona 1998; Michael M. SEIDMAN. *A ras de suelo: Historia social de la República durante la Guerra Civil* [2002]. Madrid 2003; Michael RICHARDS. «Egos and Ideals in the Spanish Civil War». *History Workshop Journal*, núm. 58 (2004), p. 340-348.
- [44] La denominació «anys rojos» és d'Antonio BAR, *La CNT en los años rojos... L'afiliació a la CRT catalana a Memoria del Congreso Extraordinario de la Confederación Regional del Trabajo de Cataluña celebrado en Barcelona los días 25 de febrero al 3 de marzo de 1937*. Barcelona 1937.
- [45] Els números a Eulàlia VEGA, *Anarquistas y sindicalistas...*, p. 224 i s. També: Aurora BOSCH. *Ugetistas y libertarios...*, p. 46 i s.
- [46] Pere GABRIEL. *El moviment obrer a Mallorca...*, p. 269. També: Josep MASSOT i MUNTANER. *La Guerra Civil a Mallorca*. Barcelona 1976.
- [47] Vegeu *supra*, notes 42 i 43.
- [48] Joan P. FÀBREGAS. *Vuitanta dies en el govern de la Generalitat. El que vaig fer i el que no en varen deixar fer*. Barcelona 1937; Josep M. BRICALL. *Política económica de la Generalitat (1936-1939)*. Barcelona 1970 i 1979, 2 v. També la veu corresponent a la biografia de Fàbregas a Maria Teresa MARTÍNEZ DE SAS i Pelai PAGÈS (coord.) *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona 2000, p. 526.
- [49] Manuel MUÑOZ DÍEZ. *Marianet. Semblanza de un hombre*. Mèxic DF 1960. Per a nombrosos testimonis semblants a aquest: Joan GARCIA OLIVER. *El eco de los pasos...*; Jacinto TORYHO. *No éramos tan malos*. Madrid 1975; Jacinto TORYHO. *Del triunfo a la derrota. Las interioridades de la Guerra Civil revividas por un periodista*. Barcelona 1978.
- [50] La manca de tractament historiogràfic obliga aquí a la citació de fonts primàries que en general no han estat utilitzades en aquest assaig: FAI. *Memoria del Pleno Peninsular de Regionales de la FAI, celebrado en Valencia los días 4, 5, 6 y 7 de julio de 1937*. València 1937, p. 11-12 i 112-122; FAI. *Informe que presenta el Comité Peninsular a las Regionales y que el Comité de Relaciones de Grupos Anarquistas de Cataluña somete a la Región*. Barcelona 1937, s. p. A més a més, les intervencions del Comitè Peninsular en la primera trobada oficial del Movimiento Libertario Español a: *Actas del Pleno Nacional del Movimiento Libertario celebrado en Barcelona los días 16 y sucesivos del mes de octubre de 1938* (mecanografiat, octubre del 1938). AHN, Sección Guerra Civil, Salamanca, Político-Social Barcelona, carpeta 1429.
- [51] Aproximacions anarquistes a les contradiccions polítiques del «governamentalisme» a: César M. LORENZO. *Les anarquistas españolas...*; Josep PEIRATS. *La CNT en la revolución...*, vol. 1, p. 197 i s.; Josep PEIRATS. *De mi paso por la vida...* La més professional: Burnett BOLLOTEN i Georges ESSENWEIN. «Anarchists in government: A paradox of the Spanish Civil War, 1936-1939». A: Francis LANNON i Paul PRESTON (ed.). *Elites and power in Twentieth-Century Spain: Essays in honour of Sir Raymond Carr*. Oxford 1990, p. 153-177. També: Susanna TAVERA i Enric UCELAY-DA CAL. «Grupos de afinidad, disciplina bélica...», *op. cit.* Les visions militants més recents són: Georges FONTENIS. *Le message révolutionnaire des «Amis de Durruti» (Espagne 1937)*. París 1983; Agustín GUILLAMÓN. *The Friends of Durruti Group, 1937-1939*. San Francisco 1994; Agustín GUILLAMÓN. *Barricadas en Barcelona. La CNT de la victoria de julio de 1936 a la necesaria derrota de mayo de 1937*. [s. l.] 2007; Miquel AMORÓS. *La revolución traicionada. La verdadera historia de Badius y Los Amigos de Durruti*. Barcelona 2003.
- [52] Vegeu *supra*, nota 39.
- [53] Tot i la seva adhesió a la visió revolució/contrarevolució, vegeu: Pier Carlo MASINI i Alberto SORTI (ed.). *Scritti scelti di Camillo Berneri. Pirogrado 1917. Barcellona 1937, in apéndice il caso Berneri*. Milà 1964; Frank MINTZ i Miquel PECIÑA. *Los Amigos de Durruti, los trotskistas y los Sucesos de Mayo*. Madrid 1978; Georges EISENWEIN. «Barcelona, May 1937». *The Alarm* (San Francisco), núm. 20 (1983); H. SCHAFRANEK i W. WÖGERBAUER. «Nous, agents provocateurs et irresponsables. Esquisse d'un Histoire des Amigos de Durruti». A: *La Guerra i la Revolució a Catalunya (Comunicacions): II Col·loqui Internacional sobre la Guerra Civil Espanyola (1936-1939)*. Barcelona 1986; *Los sucesos de mayo de 1937. Una revolución en la República*. Barcelona 1988; C. GARCÍA VELASCO, H. PIOTROWSKI i S. ROSÉS CORDOVILLA (ed.). *Barcelona, mayo 1937. Testimonis des de les barricadas*. Barcelona 2006; Ferran AISA. *Contrarevolució: els Fets de Maig de 1937*. Barcelona 2007.
- [54] L'únic estudi detallat és: Abel PAZ. *Crónica de la Columna de Ferro*. Barcelona, 1984.

NOTA BIOGRÀFICA

Susanna Tavera és doctora en història contemporània, catedràtica del Departament d'Història Contemporània de la UB i directora de l'iiEDG (Institut Interuniversitari d'Estudis de Dones i Gènere) de set universitats públiques catalanes. És així mateix membre en actiu del GEHCI (Grup d'Estudis de la Història de la Cultura i dels Intel·lectuals) i del Grup de Recerca Multiculturalisme i Gènere. Ha desenvolupat la seva recerca en la història dels moviments socials i principalment en la del moviment obrer català, l'anarquisme i els moviments de dones. Ha publicat articles a les revistes *L'Avenç*, *Annals del Periodisme Català*, *Arenal*, *Historia Social*, *Treballs de Comunicació*, *Quaderni dei Circolo Storico Carlo Roselli*, *Cercles* i *Ayer*. És autora dels llibres: *Solidaridad Obrera: el fer-se i desfer-se d'un diari anarco-sindicalista, 1907-1939* (Barcelona, Diputació de Barcelona i Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1994); *Federica Montseny. La Indomable (1905-1994)* (Madrid, Temas de Hoy, 2007); *L'Escola de la Dona: 125 anys construint un camí cap a la igualtat, 1883-2008* (Barcelona, Diputació de Barcelona, 2009). Ha editat així mateix *Federica Montseny i la dona nova* (Catarroja, Afers, 2007) i en companyia de Gerard Pedret Otero i pròleg d'Enric Ucelay-Da Cal, *José Peirats, De mi paso por la vida. Memorias* (Barcelona, La Flor del Viento, 2009). Ha participat també en llibres col·lectius, els més recents dels quals són: *Les identitats a la Catalunya contemporània*, coordinat per Jordi Casassas (Barcelona, Galerada, 2009); *Dona, Guerra Civil i franquisme*, coordinat per David Ginard (Palma de Mallorca, Documenta Balear, 2011); *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo xx*, coordinat per Ana María Aguado i Teresa Ortega (València, Universitat de València, 2011).